

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان

دانشکده مرتع و آبخیزداری

گروه مرتعداری

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.Sc)

در رشته مرتعداری

**بررسی دانش بومی (اتنوبوتانی و اتنواکولوژی) مهم‌ترین گونه‌های
غیر علوفه‌ای (خوراکی، دارویی و صنعتی) منطقه دلی کما
(استان کهگیلویه و بویراحمد)**

پژوهش و نگارش:

سیده معصومه دیف‌رخش

استاد راهنما:

دکتر حسین بارانی

استاد مشاور:

دکتر معصومه مازندرانی

مهندس جواد پوررضائی

۱۳۹۱

تعهدنامه پژوهشی

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان‌نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان مبین بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی بوده و همچنین با استفاده از اعتبارات دانشگاه انجام می‌شود، بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش‌آموختگان این دانشگاه نسبت به موارد زیر متعهد می‌شوند:

- ۱) قبل از چاپ پایان‌نامه (رساله) خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه اطلاع داده و کسب اجازه نمایند.
- ۲) در انتشار نتایج پایان‌نامه (رساله) در قالب مقاله، همایش، اختراع و اکتشاف و سایر موارد ذکر نام دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان الزامی است.
- ۳) انتشار نتایج پایان‌نامه (رساله) باید با اطلاع و کسب اجازه از استاد راهنما صورت گیرد.

اینجانب سیده معصومه دیف‌رخش دانشجوی رشته‌ی مرتعداری مقطع کارشناسی ارشد، تعهدات فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده و به آن ملتزم می‌شوم.

تقدیم به

زنان و مردان و کودکان ایل بزرگ طیبی

و تقدیم به

چشان کم سوی پیرمردی که نگاه به راهش، نخی است از محل و ابریشم

(پدرم)

و صدای دیرآشنایی زنی در دور دستهای کودکی ام که مرا آموخت:

«وسیع باش و تنها و سربه زرو سخت!»

(روح همیشه جاوید مادرم!)

و تقدیم به

او که تلاش برای آموختن و عشق در اندوختن راستین علم را به من آموخت!

(استاد عزیزم جناب آقای دکتر حسین بارانی)

من از تمام درختان، حبابی نام جهان - که میوه هایش را - از تمام بیابان ها که علف هایش را - و از تمام کشتزاران که گندم هایش را خورده ام -
تشکرمی کنم!

از معلم آلمانی ام، استاد فریخته، صبور، فهیم و توانمند جناب آقای دکتر حسین بارانی که ایشان عمده دار مسئولیت راهنمایی اینجانب در
پژوهش حاضر بوده اند و همواره نظرات منصفانه، نکته سنجی ها، دقت و عدالت فکری و روحی ایشان در همه امور، مخصوص درج مطالب علمی،
سرلوحه ذهن تشنه من بوده و خواهد بود آنچه از مکتب فکری ایشان آموخته ام بسیار فراتر از پژوهش حاضر بوده است!
از مشاور عزیزم سرکار خانم دکتر مصومه ماندرانی که همواره با کاشده رویی پاسخگوی سوالات من بوده اند، به پاس تدابیر و زحمات کرات قدرشان
تشکرمی کنم!

از استاد ارجمند جناب آقای مهندس جواد پوررضائی که علاوه بر راهنمایی بنده، با دقت نظر شناسایی گونه های گیاهی را نیز متقبل شدند.
از استاد اندیشمند، فهیم و بزرگووارم جناب آقای دکتر عادل سپهری که از افتخارات بنده ساگردی در مکتب ایشان بوده است و امروز با
بازخوانی این رساله بر کار من ارجحی مضاعف نهادند!

از جناب آقای دکتر سید محمود عتیبی که قبول زحمت فرمودند و با نظرات ارزنده شان موجب حمزه چربا تر شدن این رساله شدند.
از جناب آقای دکتر مهربان مدبوشی بخاطر مساعدتهای بی دریغشان سپاسگزارم.

از خانواده ام، برادرانم که برای من پدری، معلمی و برادری کردند و تنها این تحقیق، بل هر آنچه دارم مدیون حمایت آنها و همسرانشان
است و خواهرانم که بوی مادرم را می دهند و زن برادرانم که همیشه سنگ صبور من بوده اند!

از دوستانم، بهرامانم، مشاورانم و حامیانم: برادرزاده و خواهرزاده ام: فرووس و علیرضای عزیزم که در طی مدت اقامت من در مین ایل

طیبه همراه، حکم حال و یاد حسنی با و دشواری های تحقیقات من بوده اند و چشمان من تا همیشه منت دار محبت خالصانه آن دو است.
زوجی که پایه زندگی مشرکشان در طی حکم در یکی از برداشتهای من در خرداد ۹۰، شکل گرفت! خواهرزاده ام بهروز و دوست عزیزم سرکار
خانم مهندس آمنه کریم زاده. دعای کنم زندگانشان به طراوت که بسیاران باد!
از تمام دوستان عزیزم که همواره شونندگان دکویه با و دکنکی های من در این غربت سبز و بارانی بوده اند!
من ماهی با این ایل زیسته ام و عمری در تاثیر صفای آن خواهم ماند...

بوسه می زنم بردستان زنان و مردانی که مرا به وسعت کوستانها زندگانی آموختند

غریبه های دیروز و آشنایان و امروزم ایل بزرگ اما غریب و گمنام طیبه
زنان و مردانی که با همه مشغله های زندگی پر مشقت عشایری، مراد بین خود پذیرفته و بی هیچ چشم داشتی میمان سفره های بی ریای خود کردند و صمیمانه
دانش نیاکان خود را که همچون کنجی هزاران ساله در سینه حفظ کرده بودند با سخاوتی به عظمت زاکرس بر من ارزانی داشتند!
بخصوص خالد گل جان عزیز که بزرگترین دشواری و تکیه گاه من در بازگشت دوباره به بیلاق بودند!
سپاس قلبی خود و خانواده ام را نشان خان بزرگ ایل طیبه کریم آذ بهرام و خانواده محترم ایشان می کنم که در کانون گرم خود دختری راز
نامنی و تنهایی کوستانها پناه دادند و چشمان من تا ابد و ابد را آنها خواهد بود.

چکیده

دانش بومی را می‌توان بخشی از فرهنگ منحصر به فرد هر سرزمین دانست که آن دانش یافته‌هایی است در جهت سازگاری با شرایط محیطی خاص زیست بوم، از طریق تجربه حاصل شده و به مرور به بخشی از فرهنگ اجتماعی و تولیدی آن جامعه تبدیل شده است. اتنوبوتانی و اتنواکولوژی شاخه‌هایی از دانش بومی هستند که به مطالعه گیاهان و محیط اطراف آنها می‌پردازند. اتنواکولوژی یک مطالعه میان رشته‌ای پویا بین انسان، محیط و گیاهان و جانوران یک منطقه است و اتنوبوتانی شامل شناخت چند مردمان محلی از گیاهان، کاربرد و بوم‌شناسی آنهاست. این علوم امروزه مورد توجه روزافزون قرار گرفته‌اند. این مطالعه در منطقه دلی‌کما شهرستان دهدشت در استان کهگیلویه و بویراحمد و نزد عشایر ایل طیبی به شیوه مصاحبه و حضورهای مستمر در طی سال‌های ۸۹ و ۹۰ انجام گرفته است. این مطالعه یک تحقیق کیفی جهت شناسایی و گردآوری دانش بومی مهمترین گونه‌های غیرعلوفه‌ای منطقه دلی‌کما است. نمونه‌گیری و شناسایی گیاهان براساس نظر خبرگان محلی انجام گرفته است. در نهایت اطلاعات موجود به روش فیش‌نویسی دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل شدند. عشایر ایل طیبی عرصه‌ها را براساس عوامل متعددی به بیش از ده نوع طبقه‌بندی تقسیم می‌نمودند، خاک‌ها دارای چهار دسته و زمان را بر اساس شبانه روز و سال از هم تفکیک می‌نمودند. در نهایت گیاهان را بر اساس نوع رویشگاه، فرم رویشی، طبع یا خاصیت و... به دسته‌های مجزایی تفکیک می‌کردند. به طور کلی نتایج این تحقیق حاکی از آن است که مردم محلی به واسطه ارتباط تنگاتنگ خود با محیط اطراف خود به آن محیط اشراف کامل داشته و برای هر قسمت از عرصه و گیاهان نام، توضیح و پیشینه کاربردی و مشخصی داشتند که در اثر نیاز و ارتباط آنها با آن محیط شکل گرفته است. این یافته‌ها در مواردی بسیار کاربردی‌تر از طبقه‌بندی‌های رسمی نزد دانشمندان است. لذا باید این دانش گردآوری و در تکوین دانش رسمی مورد استفاده و کاربرد قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: دانش بومی، اتنوبوتانی، اتنواکولوژی، دلی‌کما

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۱-۱- مقدمه	۲
۱-۱-۱- ضرورت	۴
۲-۱- کلیات	۵
۱-۲-۱- تعاریف و مفاهیم کلیدی	۵
۳-۱- سؤالات	۶
۴-۱- فرضیات	۶
۵-۱- اهداف	۷

فصل دوم: پیشینه تحقیق

۱-۲- بررسی منابع مربوط به دانش بومی	۱۰
۱-۱-۲- تعاریف دانش بومی	۱۰
۲-۱-۲- ویژگی‌های دانش بومی	۱۰
۳-۱-۲- دانش بومی و حفظ طبیعت	۱۱
۴-۱-۲- تاکید بر حفظ دانش بومی توسط نهادهای بین‌المللی	۱۲
۵-۱-۲- دانش بومی گیاهشناسی	۱۲
۲-۲- بررسی منابع مربوط به اتنواکولوژی	۱۳
۱-۲-۲- تعریف و کارکرد اتنواکولوژی	۱۳
۲-۲-۲- حدود و مناطق اکولوژیک قابل تشخیص در دانش بومی	۱۳
۳-۲-۲- تقویم زیستی در دانش بومی	۱۴
۳-۲- بررسی منابع مربوط به اتنوبوتانی	۱۴
۱-۳-۲- تعریف اتنوبوتانی	۱۴
۲-۳-۲- بررسی منابع مربوط به اتنوبوتانی در سراسر جهان	۱۵
۳-۳-۲- تشخیص و دسته‌بندی تیره‌های گیاهی در دانش بومی	۱۵
۴-۳-۲- دسته‌بندی گیاهان از لحاظ وضعیت، سطح پوشش و باورهای عامیانه	۱۵

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱۶.....	۲-۳-۵- مهمترین گیاهان و تیره‌های گیاهی در دانش بومی
۱۶.....	۲-۳-۶- نحوه‌ی مصرف و اندام مصرفی گیاهان در دانش بومی
۱۷.....	۲-۳-۷- روش کار مطالعات اتنواکولوژی و اتنوبوتانی
۱۷.....	۲-۳-۸- موارد مورد بررسی در مطالعات اتنوبوتانی و اتنوفارماکولوژی
۱۸.....	۲-۳-۸- سن و جنس صاحبان دانش بومی در منابع بررسی شده
۱۸.....	۲-۴-۴- بررسی منابع مربوط به اتنوفارماکولوژی
۱۸.....	۲-۴-۱- تعریف اتنوفارماکولوژی
۱۸.....	۲-۴-۱- رابطه‌ی غذاها و دواها در دانش بومی
۱۹.....	۲-۴-۲- تعریف گیاهان دارویی
۱۹.....	۲-۴-۳- جایگاه گیاهان دارویی در طب سنتی جهان
۱۹.....	۲-۴-۴- جایگاه گیاهان دارویی در طب سنتی ایران
۲۰.....	۲-۴-۵- لزوم انجام تحقیقات اتنوبوتانی در نقاط مختلف یک کشور
۲۰.....	۲-۴-۶- اقبال از طب سنتی در سراسر جهان
۲۰.....	۲-۴-۷- دلایل عدم استفاده از طب سنتی
۲۱.....	۲-۴-۸- مروری بر تعدادی از مطالعات اتنوفارماکولوژی انجام شده در سراسر جهان
۲۱.....	۲-۵-۵- بررسی ارزش اقتصادی گیاهان در منابع
۲۲.....	۲-۶-۶- ابزار و صنایع دستی در دانش بومی
۲۲.....	۲-۷-۷- جمع‌بندی کلی مرور منابع

فصل سوم: روش کار و معرفی منطقه

۲۶.....	۳-۱- معرفی منطقه
۲۶.....	۳-۱-۱- موقعیت جغرافیایی
۲۷.....	۳-۱-۲- اقلیم منطقه
۲۷.....	۳-۱-۳- مال‌های دلی کما
۲۹.....	۳-۱-۴- وضعیت جغرافیای انسانی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۲-۳- روش کار.....	۲۹
۱-۲-۳- مشاهده‌ی مشارکتی و مصاحبه‌ی باز.....	۳۳
۲-۲-۳- مصاحبه عمیق بر اساس خاطرات گذشته.....	۳۴
۳-۲-۳- مصاحبه میدانی، برداشت و شناسایی نمونه‌های هرباریومی.....	۳۴
۴-۲-۳- استفاده از لب‌تاپ.....	۳۴
۵-۲-۳- برآورد ارزش اقتصادی گیاهان و فراورده‌های گیاهی.....	۳۵
۶-۲-۳- روش استخراج یافته‌ها.....	۳۵
۱-۶-۲-۳- انتقال مطالب به فیشها.....	۳۵
۲-۶-۲-۳- استخراج مهمترین مفاهیم بر اساس اهداف تحقیق.....	۳۵
۳-۶-۲-۳- مرحله اول دسته‌بندی فیش‌ها: براساس محتوای اولیه.....	۳۵
۴-۶-۲-۳- مرحله دوم دسته‌بندی فیش‌ها: بر اساس گونه‌های گیاهی.....	۳۶
۵-۶-۲-۳- تجزیه و تحلیل مطالب.....	۳۶
۳-۳- مشکلات تحقیق.....	۳۸

فصل چهارم: نتایج

۱-۴- اتنواکولوژی.....	۴۲
۱-۱-۴- شناسایی و تفکیک عرصه‌ها.....	۴۲
۱-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس اقلیم.....	۴۲
۲-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس دما.....	۴۳
۳-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس ارتفاع.....	۴۳
۴-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس ارتفاع و دما.....	۴۷
۵-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس آفتابگیر و سایه‌گیر بودن.....	۴۷
۶-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس جنس زمین.....	۴۷
۷-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس رطوبت.....	۴۸
۸-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس پوشش گیاهی.....	۴۹

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۵۰	۹-۱-۱-۴- تقسیم عرصه بر اساس غالب بودن یک عامل محیطی
۵۱	۱۰-۱-۱-۴- تقسیم مناطق براساس کوچ یا جابجایی
۵۱	۱۱-۱-۱-۴- تقسیم عرصه‌ها بر اساس کاربری
۵۴	۲-۱-۴- زمان در دانش بومی ایل طبیعی
۵۶	۳-۱-۴- خاک‌ها در دانش بومی ایل طبیعی
۵۶	۴-۱-۴- گیاهان در دانش بومی ایل طبیعی
۵۶	۱-۴-۱- تقسیم گیاهان بر اساس وضعیت قرارگیری در سطح زمین
۵۷	۲-۴-۱- تقسیم گیاهان براساس فرم‌های رویشی
۵۹	۳-۴-۱- تقسیم گیاهان براساس شرایط و نوع زیستگاه
۵۹	۱-۳-۴-۱- بر اساس ارتفاع و رطوبت
۵۹	۲-۳-۴-۱- بر اساس رطوبت
۵۹	۲-۴- اتنوبوتانی
۶۴	۱-۲-۴- اجزای گیاهی در دانش سنتی ایل طبیعی
۶۵	۲-۲-۴- فرایندهای گیاهی در گیاهشناسی قومی ایل طبیعی
۶۶	۳-۲-۴- فرآورده‌های گیاهی در دانش بومی ایل طبیعی
۶۶	۱-۳-۲-۴- تقسیم‌بندی فرآورده‌های گیاهی بر اساس نوع فرآورده
۶۷	۲-۳-۲-۴- تقسیم‌بندی فرآورده‌های گیاهی بر اساس نوع فرم رویشی گیاه
۶۷	۴-۲-۴- اشکال مختلف مصرف گیاهان
۶۸	۵-۲-۴- اشکال مختلف خشک کردن گیاهان
۷۰	۶-۲-۴- غذای همراه
۷۲	۷-۲-۴- طبع یا خاصیت گیاه در دانش بومی ایل طبیعی
۷۲	۸-۲-۴- (تفکیک گیاهان بر حسب) اندام مورد استفاده گیاهان
۷۲	۱-۸-۲-۴- گیاهان خوراکی
۷۳	۲-۸-۲-۴- گیاهان صنعتی
۷۳	۳-۸-۲-۴- گیاهان دارویی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۹-۲-۴- تقسیم گیاهان بر حسب کاربرد در دانش بومی ایل طبیعی	۷۳
۱-۹-۲-۴- گیاهان خوراکی در دانش بومی ایل طبیعی	۷۴
۲-۹-۲-۴- گیاهان دارای کاربرد در صنایع دستی و محلی و مصرف هیزمی ایل طبیعی	۷۴
۱-۲-۹-۲-۴- مصارف هیزمی گیاهان منطقه دلی کما	۷۵
۲-۲-۹-۲-۴- حصارها و سایبان‌های ساخته شده گیاهی در منطقه‌ی دلی کما	۷۶
۳-۲-۹-۲-۴- صنایع دستی و ابزار ساخته شده گیاهی در منطقه‌ی دلی کما	۸۴
۱-۳-۲-۹-۲-۴- ابزار کشاورزی و خانه داری	۸۰
۲-۳-۲-۹-۲-۴- صنایع تزئینی زنانه	۸۸
۳-۹-۲-۲- گیاهان دارویی در دانش بومی ایل طبیعی	۸۹
۱-۳-۹-۲-۴- اشکال آماده‌سازی گیاهان دارویی	۸۹
۲-۳-۹-۲-۴- واحدهای محلی در دانش بومی ایل طبیعی	۹۲
۳-۳-۹-۲-۴- دسته بندی گیاهان دارویی	۹۴
۱-۳-۳-۹-۲-۴- گیاهان دارویی بر حسب سن مصرف‌کنندگان	۹۴
۲-۳-۳-۹-۲-۴- گیاهان دارویی بر حسب نحوه مصرف	۹۵
۳-۳-۳-۹-۲-۴- دسته‌بندی گیاهان دارویی بر حسب خاصیت گیاهان	۹۵
۴-۳-۳-۹-۲-۴- عوارض جانبی داروهای گیاهی	۹۵
۳-۴- اتنواکولوژی و اتنوبوتانی مهمترین گیاهان خوراکی، دارویی و صنعتی منطقه دلی کما	
به تفکیک گونه‌های گیاهی	۹۶
۱-۳-۴- گیاهان خوراکی	۹۶
۲-۳-۴- گیاهان دارویی	۱۲۴
۳-۳-۴- گیاهان صنعتی (کاربردی در صنایع دستی و محلی و یا دارای ارزش اقتصادی)	۱۴۳
۴-۴- دانش بومی گیاهانی که نمونه‌ی هرباریومی از آنها یافت نشد	۱۵۵
۵-۴- گریزی بر ارزش اقتصادی گیاهان و فرآورده‌های گیاهی عشایر دلی کما	۱۵۸
۱-۵-۴- اشکال و راه‌های فروش گیاهان و فرآورده‌های گیاهی	۱۵۸
۲-۵-۴- شمارش اقلام گیاهی عرضه شده به بازار به صورت مستقیم و غیر مستقیم	۱۶۱

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل پنجم: بحث و نتیجه گیری

۱۶۸	۱-۵- اتنواکولوژی
۱۶۸	۱-۱-۵- اتنواکولوژی در شناسایی و طبقه‌بندی عرصه‌ها و واژگان.....
۱۷۳	۲-۱-۵- اتنواکولوژی در شناسایی زمان
۱۷۴	۳-۱-۵- شناسایی گیاهان در دانش بومی ایل طبیعی
۱۷۹	۲-۵- اتنوبوتانی
۱۷۹	۱-۲-۵- بحث در کلیات اتنوبوتانی
۱۸۷	۲-۲-۵- بحث در اتنوبوتانی گیاهان خوراکی
۱۹۰	۳-۲-۵- بحث در اتنوبوتانی گیاهان صنعتی
۱۹۳	۴-۲-۵- گیاهان دارویی و اتنوفارماکولوژی
۲۰۸	۳-۵- جمع‌بندی کلی این بخش
۲۰۹	نتیجه‌گیری
۲۱۱	پیشنهادت پژوهشی
۲۱۲	پیشنهادت اجرایی
۲۱۳	منابع
۲۲۵	ضمائم

فهرست جداول

عنوان	صفحه
جدول ۳-۱- کدها و مفاهیم استخراج شده بر اساس فیش نویسی	۳۷
جدول ۴-۱- تقسیم سال و شب و روز	۵۵
جدول ۴-۲- اجزای گیاه در اتنوبوتانی ایل طیبی	۶۴
جدول ۴-۳- فرایندهای گیاهی در دانش بومی ایل طیبی	۶۶
جدول ۴-۴- فراورده‌های گیاهی در منطقه دلی کما	۶۷
جدول ۴-۵- نحوه آماده‌سازی یا مصرف دارو در اتنوفارماکولوژی	۹۲
جدول ۴-۶- واحدهای محلی اندازه‌گیری حجم	۹۳
جدول ۴-۷- واحدهای محلی اندازه‌گیری طول	۹۴
جدول ۴-۸- قیمت گیاهان عرضه شده غیر مستقیم توسط بهره‌برداران به بازار (کیلوگرم- ریال)	۱۶۱
جدول ۴-۹- قیمت گیاهان عرضه شده مستقیم توسط بهره‌برداران به بازار (واحدهای محلی- ریال)	۱۶۳
جدول ۴-۱۰- ترکیب گیاهان بر اساس خاصیت خوراکی، دارویی و صنعتی آنها	۱۶۵

فهرست اشکال

صفحه	عنوان
۲۶	شکل ۱-۳- نقشه منطقه مورد مطالعه
۳۲	شکل ۲-۳- ترکیب جنسی افراد مصاحبه شونده
۳۲	شکل ۳-۳- گروه‌های سنی افراد مصاحبه شونده
۳۳	شکل ۴-۳- نمودار میزان سواد افراد مصاحبه شونده
۱۶۵	شکل ۱-۴- ترکیب گیاهان بر اساس فراوانی گیاهان در تیره‌های گیاهی
۱۶۶	شکل ۲-۴- فراوانی گیاهان در گروه‌های تعریف شده بر اساس درصد